

Årholk - Gjøvik

107795

Torvslaget på Gjøvik 1936

PØBELOPPTØYER ELLER MILITANT-FASCISME?

Av Finn Olav Rolijordet

1. INNLEDNING

For den som er opptatt av byens historie, og da først og fremst motsetninger mellom arbeiderklassen og borgerskapet i 20- og 30-åra, finnes det et vell av hendelser å øse av. Det var store konfrontasjoner i arbeidslivet, bråk både 1. og 17. mai, demonstrasjoner i forbindelse med Randsfjordkonflikten osv. En av de mest kjente hendelsene var det som senere kom til å bli kalt Torvslaget, Kristi Himmelfartsdag 1936. Da ble Gjøvik landskjent og til og med gjenstand for diskusjoner på Stortinget. Vi skal gå litt grundig inn på denne hendelsen.

Men først vil jeg understreke to problemer som foreligger. For det første: Det lever mennesker i dag som tilhørte hver sin «leir» dengang. Jeg er ikke ute etter å henge ut noen for det de stod for da, og vil derfor bruke færrest mulig navn.

For det andre: Problemet med å være objektiv. Jeg vil ikke legge skjul på at jeg har tatt standpunkt i denne saken. I tillegg er kildene preget av stillingtagen. Det kan derfor hende at noe uriktig vil komme fram. En korreksjon/debatt senere kan derfor være på sin plass.

2. FORSPILL

Arbeiderklassen i Gjøvik var stor i 20- og 30-åra. Det var en hard og bevisst arbeiderklasse som stod relativt samlet i Arbeiderpartiet. I 1923 gikk størstedelen av partiet over i det nye NKP, men de gikk senere tilbake til DNA. NKP ble redusert til en liten kjerne som partipolitisk ikke stod sterkt, men hvis meninger hadde bred støtte.

Arbeideridretten stod sterkt, ordføreren var rød, og sakte men sikkert førte Ødegaards krisepolitikk til forbedringer for arbeidsfolk.

De forskjellige fascistiske grupperingene i 20-åra fungerte som provokatører på arbeiderbevegelsen. Da Nasjonal Samling ble stiftet i -33, tok partiet over som provokatør i det politiske bildet. Med sin anti-kommunistiske propaganda om jøde-marxistenes verdensrevolusjon, hetsen mot Sovjetunionen og sitt forsvar for Hitler-Tyskland, var de uglesett blant arbeiderne.

Alt i 1935 var det bråk under et møte i Gjøvik, og NS ble kanskje allerede da innstilt på å vise styrke. Partiet stod relativt sterkt i Vest-Oppland, men ikke i Gjøvik. De hadde en representant i bystyret, men i forhold til distriktet rundt Gjøvik, stod de svakt. Hetsen mot kommunismen rammet ikke bare NKP, men også DNA. Partiet slo fremdeles om seg med radikale slagord, og det kan nevnes at sommeren -36 hadde Oppland Arbeiderblad en artikkel der den nye grunnloven i Sovjet blir rost. NS regnet nok med å få ytterligere oppslutning fra folk som sognet til de borgerlige partiene ved sin militante kamp mot arbeidernes organisasjoner.

17. mai 1936 talte J. B. Hjort på Dokka. (JBH var en av stifterne av NS, men brøt senere med partiet og ble motstandsmann under krigen.) Han ga der uttrykk for hva han mente om borgerne i Gjøvik. De var «knehøner». En NS-medspiller hadde nemlig foreslått i 17. mai-komiteen at han skulle være dagens taler, men dette ble nedstemt. NS hadde også et møte på Eidsvold hvor det ble en del bråk og hvor hirden trakk det korteste strået. Man truet da med at Kristi Himmelfartsdag på Gjøvik skulle det bli andre greier. (1)

På arbeiderhold mente man i tiden etterpå at NS selv mobiliserte til møtet, og at man forberedte seg til å ta seg av de hardeste anti-fascistene i samarbeid med NS-medlemmer i politiet. Flere av byens politimenn var kjent som nazister. Man «visste» på forhånd hvem som ville være aktiv mot NS, og dette førte bl.a. til at folk som beviselig hadde vært borte fra byen, ble anklaget for å ha kastet stein.

NS på sin side mente at kommunistene i samarbeid med arbeideridrettslaget og arbeiderpartifolk hadde planlagt det hele. En fotballkamp mellom Gjøvik og Raufoss skulle være framrykket i tid for at spillerne skulle rekke NS-møtet. (2)

Avisene «Vestoppland» og «Oppland Arbeiderblad» stod steilt mot hverandre i denne saken (som så ofte ellers). En samling av avisoppslagene ville være et artig historisk dokument.

3. TORVSLAGET

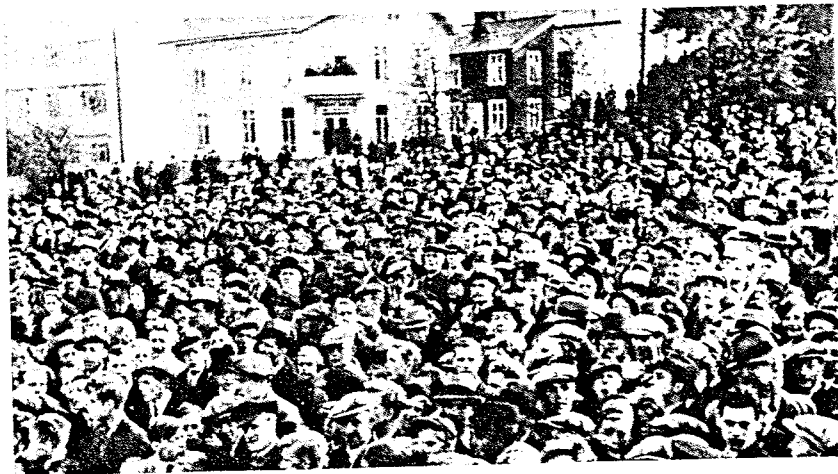
Kristi Himmelfartsdag opprant med solskinn og høyttalerbil fra NS. De gjorde møtet kjent ved å kjøre rundt med en bil tilrigget med en høyttaler på taket.

Fra ca. kl. 17 begynte folk å strømme til Nytorvet (det samme som dagens Nytorv). Kl. 17.30 ankom NS med den grå høyttalerbilen og to lastebiler (kassevogner/busser?). Bilene inneholdt rundt 50 av Hirden, alle vakkert kledd for det gode mai-været i knickers og jakker, noen med bandolær. Dette lå klart på grensen av det uniformsforbudet som var vedtatt ved lov. De rigget opp en talerstol på taket av den ene bilen, prydet med et NS-flagg og et norsk flagg. Formann og bystyrerepresentant for NS . . . åpnet møtet presis kl. 18. Det skal da ha vært rundt et par tusen frammøtte, og stadig kom det nye folk til.

Så besteg Hjort talerstolen og åpnet talen sin med ordene: Landsmenn, landsforrædere, apekatter og annet folk. Hjort var vel ikke dummere enn at han visste at slikt, ville provosere, og pipekonserten begynte da også. Hjort fortsatte imidlertid i samme spor, og Torvslaget begynte. Den første steinen ble snart kastet.

Man er uenig om hva som skjedde. Borgerpressa hevder at kjernen av

3000 på Nytorget 21. mai 1936 for å høre talere fra Nasjonal Samling.
(Foto: Fra nazi-bladet «Munin» 1942)

de ledende arbeiderungdommene hadde samlet seg i et hjørne av plassen, og at det var på fløytesignal herfra at steinkastinga begynte. Arbeiderpressa stiller spørsmål om NS sjøl kastet den første steinen. (3) Uansett – bråket begynte, og snart ble en av de mest aktive arrestert, i hvert fall mente politiet at de hadde fått lederen. Gemyttene kom i kok, og den arresterte ble etter mye strabaser plassert i en av bilene til NS. Politiet hevdet at de ikke hadde tid til å bringe ham til arresten. Arbeiderne hevder at dette viste at politiet samarbeidet med NS (eller omvendt).

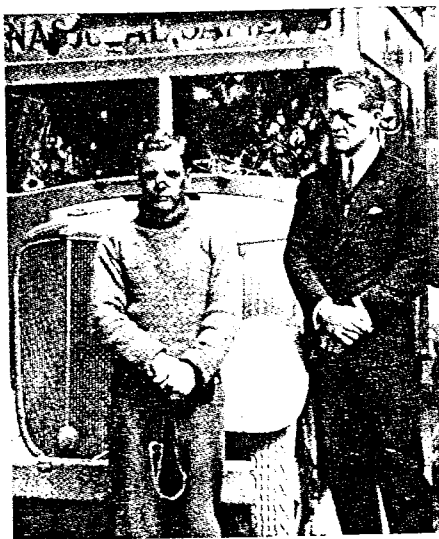
Hirden tok nå oppstilling rundt bilene. Det ble en del knuffing mellom arbeiderungdom og hirden, og snart var slaget i full gang. Stein og skjellsord fór om hverandre. Plutselig ble strømmen brutt. NS hadde fått strøm fra «Vestopland», i en nabobygning, men nå hadde en klart å få revet ned ledningen. Men NS fikk ordnet med ny strøm fra et bilbatteri. Hjort var bokstavelig talt i slag, og selv om han ble truffet av en stein, eller nettopp derfor, fortsatte han ufortrødent videre. Noen av hirden hadde plukket fram batonger, og slåsskamper raste. Man forsøkte å skjære i stykker bildekkene, en politimann ble rammet av en stein, snart var lufta stinn av stein. Nytorvet så ut som ei steinrøys, og snart var de fleste engasjert enten i steinkasting, hyling eller sang av Internasjonalen. Bilrutene ble knust og, utrolig nok, da taleren var ferdig etter en time, gikk den lokale partiformannen opp for å takke for talen. Han ble møtt av hyl, og da han skulle gå ned, ble han rammet av en stein, men klarte å holde balansen. NS-ledelsen fant det nå for godt å fordufte. De tre bilene «vrenget» ut av plassen og forsvant til bygrensa.

De 50 hird-guttene var nå forlatt av sine egne, omgitt av en sint folkemasse. De trakk seg ned til Trondhjemsveien, der et plankegjerd ble til batonger. Under heftige slåsskamper ble de drevet nedover Trondhjemsveien av flere hundre demonstranter. I bakgården hos kjøpmann Jofred Nesje fant arbeiderne et lager bjørkeved som snart haglet over hirden. Hirden ble drevet inn i portrommet til Haugom (i dag gjensydd av Haugom/Walberg). De fikk igjen jernporten, og etter at resten av bjørkeveden var kastet over porten, var de foreløpig trygge. Politiet, som hittil hadde vært maktesløst, klarte nå å få sperret av området rundt porten. Kl. var 19.30, og en seks timers beleiring begynte. Det var nok ikke så greit å være hirdmann nå. Utenfor porten var det flere tusen demonstranter, flere hundre av dem hadde gitt dem

ordentlig juling. Det ble sendt bud etter en dr. . . . , det ble sagt at flere av hilden var hardt skadet. Men demonstrantene ville ikke høre på legen fordi han var kjent som NS-sympatisør.

Samtidig med slaget hadde justisminister Lie (DNA) blitt informert om det som skjedde. Han ba statspolitiet rykke ut. Samtidig kontaktet han redaktør Slette i «Opland Arbeiderblad», og ba ham henstille til demonstrantene om å gå hjem. Slette gjorde som han ble bedt om, men da spratt sekretæren i Gjøvik Arbeiderparti opp på trappa til nåværende «Blinken». Her skulle ingen gå hjem før arbeidernes krav var innfridd: Forbud for NS å holde folkemøter i Gjøvik. Og ingen gikk da heller hjem.

Anslagsvis 3000 mennesker skal ha vært med på slaget, de fleste nok som passive tilskuere, men stemningen mot NS var det ingenting å si på. Folk holdt seg utenfor portrommet hele tiden for å passe på at hilden ikke unnslopp. Fram til 22.30 var det stadig tilstrømning av folk, og da statspolitibetjenter fra Lillehammer og Hamar ankom kl. 1.30, var det fremdeles 80–100 mennesker utenfor. NS-bilene kom da tilbake, og en lite ærefull retrett til Oslo begynte. «Vestopland» gjorde et stort nummer av at det ble kastet stein etter bilene gjennom hele Toten og helt ned til Minnesund.

Advokat J. B. Hjort og en hirdgutt som er skadet etter sammenstøtet. I bakgrunnen Nasjonal Samlings bil med knuste ruter.

4. DAGEN DERPÅ

Torvslaget satte hele Gjøvik på ende ikke bare da det holdt på, men i mange måneder etterpå. De to avisene slo an tonen:

«Opland Arbeiderblad»: Nazistene satte hele Gjøvik på ende igår.

«Vestopland»: Brutale optøier under og etter NS-foredrag i Gjøvik.

Dette var to slags oppfatninger av hva som skjedde, og slik fortsatte det ut september. OA polemiserte mot VO, men ingen av avisene forsvarte det som hadde skjedd. DNA fordømte hendelsen, og avisa kom derfor i et dilemma, men den klarte det bra ved å takle det på den måten at de unnskyldte arbeiderne. På samme måte med VO. De sa de var imot NS, men forsvarte dem i denne saken. (VO ble nazi-avis under krigen.)

Arbeidernes krav ble oversett. Ingen av de politiske partiene ville støtte og kjempe for et krav om at NS skulle nektes folkemøter i Gjøvik. NS benyttet derfor sjansen til å legge en pinsesamling til Tranberg, med NS-folk fra Telemark, Oslo, Hedmark, Buskerud, Østfold og Vestfold, visstnok nærmere 1000, med Quisling i spissen.

Arbeiderbevegelsen i Gjøvik gikk ut med en boikottparole, og denne ble fulgt. Det hele gikk rolig for seg. Ettersom jeg forstår, ble arbeidernes krav fra Torvslaget ikke fulgt opp sener p.g.a. den politiske vendingen hele saken tok.

5. STORTINGSDEBATTEN

Torvslaget ble tatt opp både i Stortinget og i bystyret. Høyres Hambro tok den 28. mai saken opp i en interpellasjon om hva regjeringen aktet å gjøre for å sikre ytringsfriheten. At Høyre tok opp saken, forbauser vel kanskje ikke. Mer interessant er imidlertid svarene fra regjeringens representanter, ikke minst fra justisminister Trygve Lie. Først slo han fast at hendelsen var beklagelig, og at alle de politiske partiene som var representert på Stortinget, selvsagt tok avstand fra det som var skjedd. Videre:

«Den sittende regjeringen ser det som sin oppgave å skape ro og orden i landet, og det har også lyktes regjeringen i den tid den har sittet, å avverge uroligheter som tidligere ofte har forekommet i arbeidskonflikter og lignende.

I den tid arbeiderregjeringen har hatt ledelsen, har statspolitiet vært sendt til Kongsberg, Stavanger, Arendal (3 ganger) og Gjøvik i anledning av NS-møter og en gang til Porsgrunn i anledning av kommunistiske trusler om demonstrasjoner mot luftvernøvelser.»

«Regjeringens standpunkt kan kort sammenfattes i at det skal være møtefrihet for alle politiske partier, og at de demokratiske rettighetene som ytringsfrihet skal vernes med alle statens midler.» (4)

Hambro hilste Lies innlegg med glede og ga uttrykk for at Høyre ikke ville motsette seg proposisjoner i denne retningen så sent i sesjonen. DNA ville nemlig legge fram en proposisjon ang. dette. Alle talerne ga uttrykk for at de anså NS som en fare for demokratiet, men allikevel betraktet de det som skjedde, med avsky. Lie ville legge fram et lovforslag om at søknad om møter må rettes til politiet, og at politiet må få anledning til å nekte hvis det er fare for ro og orden. Dette forslaget fikk oppslutning fra de fleste talerne, bl.a. Gjøvikmannen Alf Mjøen som satt på Stortinget for Radikale Folkeparti. En annen Gjøvikmann, Niels Ødegaard, forsvarte arbeiderne og tok avstand fra beskyldningene om at det hele skulle ha vært organisert fra arbeiderbevegelsen sin side. Selv om han forøvrig var enig med de andre talerne, førte dette synet til at justisministeren tok avstand fra sin egen partifelle. Til slutt vil jeg nevne at stortingsmann Erling Bjørnson mente dette var et skammelig overgrep på ytringsfriheten. I sitt innlegg sa han også: «Det gjør meg vondt at disse opptøyene har funnet sted i en by som ligger så vakkert og lyst til.» (5)

6. BYSTYREDEBATTEN

En måned senere behandlet bystyret saken. Borgerpartiene la fram et forslag til resolusjon om forsvar av ytringsfriheten. Et annet forslag ble lagt fram av Arbeiderpartiet. Sto disse forslagene mot hverandre? Slik jeg oppfatter det, tok begge utgangspunkt i det samme, og debatten var en skinnendiskusjon som mer gikk ut på å forklare hverandre om hvem som tok sterkest avstand fra hendelsen.

Ordfører Ødegaard forandret litt taktikk fra Stortinget der han forsvarte arbeiderne i Gjøvik, eller rettere sagt unnskyldte dem for å ha blitt provosert til å slåss. Nå var det en annen låt i pipa. Han fordømte sterkt urostifteren og arbeiderne som sloss. Alle talerne, fra overrettsak-

fører Castberg til Ødegaard, ville forsvare ytringsfriheten. Forskjellen i de to resolusjonsforslagene lå i hvem som fikk skylda – arbeiderne, NS, eller begge.

NS sin bystyreprerentant tok også ordet. Debatten endte med at Arbeiderpartiets forslag ble vedtatt. Bystyredebatten var for det meste en reprise av Stortingsdebatten. Ingen partier tok parti for arbeiderne, mot nazistene. En del av dette kan skyldes det presset som ble lagt på byens myndigheter etter at slaget ble kjent utover i landet. Det ble skrevet mang en aviscommentar om dette, og mange lurte på hva byen ville gjøre for å rette opp igjen inntrykket av en fredsommelig by ved Mjøsa.

7. RETTSSAKEN

I september kom saken mot de tiltalte opp i byretten etter at sommeren hadde gått med til etterforskning og forhør. Man skulle tro det ville være vanskelig å plukke ut noen og dømme dem for legemsfornærmelse, steinkasting eller hæverk. Hele byen var jo med på det. Men to ting gjorde det mulig. Først og fremst ble det gjort politisk mulig fordi alle de politiske partiene, unntatt kommunistene, tok avstand fra det inntrufne.

Arbeiderpartiet rykket til og med ut i «Opland Arbeiderblad» med en erklæring hvor de «tar sterk avstand fra urolighetene».(6) For det andre førte politiets etterforskning til resultater p.g.a. splittelsen i befolkningen på dette spørsmålet. «Vestopland» rykket ut med følgende parole: «Oppgi stenkasterne til politiet», (7) noe som en del borgerfruer senere skal ha fulgt. En viktig måte folk ble plukket ut på, var fra fotografier. Det ble tatt en god del bilder av journalister og andre, og disse ble brukt av politiet. Det ble forhørt mange, og politiet med NS-mann Lorang i spissen ble ikke mer populære enn de alt var da det kom for dagen at forhørene var meget harde, og at det ble foretatt forhør av mindreårige uten verge.

Arbeideridrettslaget ble hengt ut som en av de som stod bak urolighetene. Det var derfor ikke å undres over at de tiltalte kunne vært tatt rett ut av ei side i medlemskartoteket, som politiet for øvrig hadde sikret seg. I alt ble det utferdiget 55 siktelsler, og det skulle vise seg å bli en hard rettssak for aktor.

Saken ble først utsatt en tid p.g.a. at de tiltalte nektet å avgi forklaring før det ble oppnevnt en ny forsvarer. Den faste forsvareren i byretten, overrettsakfører Castberg, hadde markert en noe tvilsom holdning til sine klienter etter debatten i bystyret. Han ble derfor ikke godtatt. Overrettsakfører Fremstad fra Jevnaker ble forsvarer, og viste seg å være en dyktig sådan.

Alle de tiltalte holdt godt sammen og nektet seg skyldig i tiltalen. De gikk tilbake på ting de hadde sagt i forhørene og gjorde jobben svært vanskelig for aktoriet. Når politimesteren slo i skranken, slo man igjen. Ved den minste form for ukorrekthet spratt forsvareren opp og protesterte. Politiet og dets vitner ble møtt med hån og latter. Noen linjer fra rettssaken vil illustrere de tiltaltes vilje og evne til å snu retts-saken til sin egen fordel.

- Gjorde De noe galt?
- Jeg skrek.
- Hvorfor?
- Fordi de andre gjorde det, og fordi folk ikke skulle høre Hjort.
- Hørte De noe av det adv. Hjort sa?
- Ikke et ord.
- Ble det kastet sten?
- Ja, noen småstener ble det nok.
- Kastet De?
- Nei.
- Hvem kastet da?
- Det vet da ikke jeg.
- Kastet B. . . . ?
- Nei.
- Vi har Dem på et bilde her.
- Kanskje De har et fra der jeg ble slått i hodet også?

- De erkjenner Dem ikke skyldig i noe?
- Nei.
- Ikke i å ha hujet og skreket heller?
- Nei, jeg flirte og lo der oppe.
- I politirapporten innrømmer De å ha skreket.

- Ja, jeg glemte vel å rette alt der i rapporten. Det var så mye som var skrevet galt.

- Hva flirte De av på torvet?

- Å, det var mye å flire av der.

- Var det slik at De slo hatten av bankdirektør Nørve på tovet?

- Nei, han hadde stått og snakket om dårlig oppdragelse så jeg hørte det. Da vi sang Internasjonalen, mente jeg han kunne ta hatten av som vi andre. Og da han ikke gjorde det selv, tok jeg den pent og rolig. Jeg leverte den tilbake etterpå med ordene: «Vær så god, herr direktør.»(8)

Det har ikke lyktes meg å finne ut konkret hva domsutfallet ble. Men det er grunn til å tro, ut i fra den støtten de tiltalte hadde blant folk, at flesteparten ble frikjent og resten fikk bøter. Dette har jeg fra muntlige kilder. Politiet ble under rettssaken meget upopulært, og saken utviklet seg i de tiltaltes favør. Det skal også ha løsnet litt i Arbeiderpartiet på den måte at partiet betalte boten for sine medlemmer.

8. AVSLUTNING

Torvslaget rommer stoff til ei hel bok, og det er klart at ved en kort artikkel i ei årbok kan en bare komme inn på de fleste tingene overflattisk. Det jeg har skrevet her, vil ergre noen, glede andre. Men la oss i hvert fall være enige om en ting: Dette er viktig stoff i byens historie, og det er nå vi må grave det fram.

KILDER:

1. Fra stort.rep. Ødegaards innlegg i Stortinget. OA 10.6.36. 2. Vestopland 29.5.36. - 3. OA 2.8.36. - 4. OA 29.5.36. - 5. VO 4.6.36. - 6. OA 25.5.36. - 7. VO 28.5.36. - 8. OA 25.5. og 18.9.36. Kilder ellers er avisene OA og VO i tida 22.5-18.9.36 og samtaler med eldre mennesker i Gjøvik.